

Het muzikale behang van de zestiende eeuw

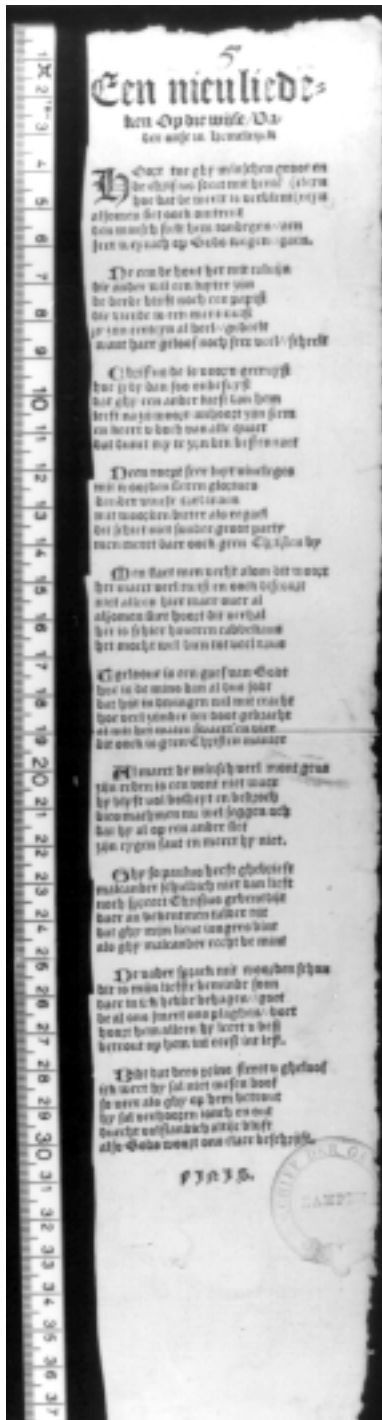
Het Nederlandse lied tot 1600 in kaart gebracht

Martine de Bruin

Op 12 april 1568 moet de boekdrukker en uitgever Harman Schinckel voor de schout, burgemeesters en schepenen van de stad Delft verschijnen. Hij wordt ervan verdacht ketterse geschriften te hebben vervaardigd. De schout vraagt hem of hij liedjes of refreinen heeft gedrukt en Schinckel moet toegeven dat dat het geval is. Maar of hem dat aangerekend moet worden is de vraag. Wat was er namelijk gebeurd? Terwijl Schinckel op bezoek was bij zijn ouders, had zijn knecht een opdracht aangenomen om liedjes te drukken. De knecht had het werk zelfs al uitgevoerd, zodat Schinckel bij terugkomst voor een voldongen feit kwam te staan. Hij verbood toen om het drukwerk af te leveren, maar zag hiermee veel geld aan zijn neus voorbij gaan. Papier was nu eenmaal erg kostbaar. Om het verlies te beperken had hij, zo vertelde Schinckel, de opdracht gegeven om op de achterkant van de blaadjes rozen en strikken te drukken. Zo waren ze tenminste nog bruikbaar om zolderingen mee te beplakken. Of Schinckel met dit ‘muzikale behang’ de waarheid vertelde, weten we niet. De lied- of behangbladen zijn in ieder geval nooit teruggevonden.

In ongeveer dezelfde tijd doet zich in Kampen een ander incident voor. Enkele Kamper schuitenvoerders kwamen met een kruik bier en een tapkan een kerk binnen, waar enkele geuzen het Avondmaal vierden. Terwijl de Avondmaalsbeker rondging, zongen ze spottend: “Laet den beker omme gaen, omme gaen, Jan (Pieter ofte Paulus) zal dezen beker ontfaen”. Ook dit lied is verder niet opgetekend.

Deze mooie verhalen - te vinden in een rechtbankverslag en een egodocument, en later uit de doeken gedaan door Herman de la Fontaine Verwey en Gerrit Kalff - dienen niet alleen om aan te tonen dat er in de zestiende eeuw (vele) liederen moeten zijn geweest die niet zijn overgeleverd. Ook laten ze zien hoe alledaags het was om (nieuwe)

liedjes te zingen en te verspreiden. Aan het Meertens Instituut en de Universiteit van Antwerpen (UFSIA) is acht jaar lang door in totaal 17 mensen aan de inventarisatie en beschrijving van alle oude Nederlands-talige liedjes gewerkt. In het in september 2001 verschenen *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600* (boek en cd-rom) hebben in totaal 7621 overgeleverde liedteksten en 1158 melodieën een plaats gevonden. Het aantal geregistreerde varianten loopt in de tienduizenden. Het aantal gevonden bronnen bedraagt 787 (265 handschriften en 522 drukken).

Waarschijnlijk hebben we hiermee slechts het spreekwoordelijke topje van de ijsberg in handen, want waar wij de radio aanzetten voor een portie arbeidsvitaminen en de krant lezen voor het laatste nieuws, gebruikte men vroeger vaak het lied. Liefdesliederen, historieliederden, moordliederen, devote liederden, noem het maar op. Door de populaire liedboekjes, maar ook uit dagboeken en reisverslagen, weten we dat er veel werd gezongen. Lang niet alle liederden werden het waard bevonden om te worden opgetekend. In eerste instantie werden de liederden geschreven op perkament of papier: een kostbare aangelegenheid. En ook de (dure) vroege drukken werden gevuld met belangrijker teksten. Pas in de loop van de zestiende eeuw - geruime tijd na de introductie van de drukpers - kwamen er steeds meer (goedkope)

Een los liedstrookje (met duidelijke knipsporen), zoals de zanger en zangeres op het omslag van deze *Respons* in de hand houden, bewaard gebleven in een rechtbankverslag (Kampen GA).

liedboekjes op de markt. Maar ook dan schrijven sommige mensen in een katerntje of een schrift hun verzameling liedjes op of over. Of ze beginnen een *album amicorum*, een voorloper van het poëziealbum, waarin hun vrienden geacht worden een versje of een liedje te noteren. Alles bij elkaar een enorme berg aan liedjes.

De lieddrukken zijn voor het overgrote deel simpele, vrij kleine dichtbedrukte boekjes. Ook wordt wel voor de (nog) goedkopere oplossing gekozen: een enkel blad met daarop een of meer liedjes. Deze liedbladen werden soms zelfs in stroken geknipt, zodat de liedjes per stuk verkocht konden worden. Vaak bestaan de liedbronnen (zowel de handschriften als de drukken) alleen uit tekst en is de muzieknotatie achterwege gelaten. Notenschrift was (en is) duur om af te beelden, en lang niet iedereen kon het lezen. Dat was ook niet nodig. De meeste teksten werden geschreven op de melodie van een bekend lied, zoals wij dat nu nog doen bij bruiloften en partijen. Dit systeem, dat wordt aangeduid met de term 'contrafactuur', maakt het ons soms moeilijk om de melodieën van toen te achterhalen. Immers, wat toen een alom gezongen melodie was, is nu in de regel niet meer bekend. En al zou een melodie rechtstreeks via de mondelinge overlevering tot in de twintigste zijn doorgegeven, dan nog is het onwaarschijnlijk dat het precies dezelfde melodie gebleven is. Eenieder kan variëren in een deuntje, dit wordt dan weer door andere mensen geleerd etc.

Soms wordt zelfs in de loop van de tijd de gehele melodie vervangen door een andere. 'Omwijzing' noemen we dat. In het *Repertorium van het Nederlandse lied tot 1600* is geprobeerd om van zoveel mogelijk liederen de melodie terug te vinden. Alle liedjes werden ingevoerd in een databank en vervolgens werd onder meer bestudeerd naar welk ander lied de wijsaanduidingen verwijzen. Een wijsaanduiding kan een beginregel van een ander lied zijn, of een refrein, maar het kan ook een omschrijving van een ander lied zijn: 'op de wise van de 19e psalm', of 'op de wise van den neghen Soldaten, te Randenrayd ghevanghen'. Dit laatste blijkt een liedje te zijn dat is overgeleverd op een los liedblaadje. Het handelt over negen soldaten die op rooftocht gaan, maar gevangen worden genomen. Een meisje hoort dat haar geliefde gevangen zit en komt naar de gevangenis. Daar smeekt zij tevergeefs om zijn vrijlating. Zij geeft hem een wit hemd en hij geeft haar zijn roodgouden ring als blijk van trouw. Maar dat troost haar niet. De moraal van dit verhaal is een praktische: ga niet op rooftocht, want je ziet wat daar van komt. Een drama in een notendop dus. Kennelijk was dit een bekend verhaal

en had de beoogde zanger van een volgend lied genoeg aan de wijsaanduiding 'van die 9 soldaten'.

Voor het bepalen van hoe die liedjes geklonken hebben in de zestiende eeuw zijn we afhankelijk van de muzieknotatie uit die tijd. Er zijn namelijk enkele bundels waarin wel muziek werd genoteerd. Een van de belangrijkste is de vroegste Nederlandstalige psalmberijming, die in 1540 in Antwerpen door Symon Cock werd uitgegeven onder de titel *Souterliedekens* (souter - psalter - psalm). De auteur, waarschijnlijk de Utrechtse edelman Willem van Zuylen van Nyevelt, wilde met deze liedjes de jeugd eens wat beters te zingen geven dan de 'vleselijke', over seks, liefde, bedrog en moord handelende liedjes die hij in het dagelijks leven hoorde. Om de pil te vergulden schreef hij zijn psalmberijming op de melodie van die bekende liedjes; zo zette hij bijvoorbeeld de 39e psalm (volgens de nummering van de Vulgaat) met de woorden 'Ick heb verwacht den Heere / Hy verhoorde mijn gheclach' op de wijs van 'Ick quam aen eenen dansse, daer menich schoon vrouken was'. De melodieën liet hij óók afdrukken en daarmee geven de Souterliedekens ons een prachtige mogelijkheid om vele andere liedjes, die zonder muziek zijn overgeleverd, op de bijpassende noten te zetten. Voor het *Repertorium* zijn al deze Souterliedekens ingezongen en opgenomen op cd-rom, zodat ze nu overal tot klinken kunnen worden gebracht.

De Souterliedekens zijn de vroegste psalmberijming, maar er zouden er in de zestiende eeuw nog vele volgen. Johannes Utenhove, Petrus Datheen, Philips van Marnix van St. Aldegonde zijn drie bekende namen, maar ook mindere goden schreven een psalmberijming. Die van Petrus Datheen heeft de meeste verspreiding gekend. Na de eerste druk uit 1566 verschenen binnen de resterende 44 jaar van de zestiende eeuw nog ruim 80 drukken en werden zeer veel nieuwe liedjes gedicht op de melodieën ervan. Datheens psalmen werden pas in 1773 vervangen door een nieuwe berijming. Op een enkele plek wordt zijn berijming tegenwoordig nog steeds gezongen.

Al met al kan de zestiende eeuw de eeuw van de psalmen genoemd worden. Hiernaast verschenen nog vele geestelijke liedbundels met devote, kerst- en schriftuurlijke liederen etc. Het beschikbaar komen van de boekdrukkers en de sterk opkomende Reformatie waren de drijvende factoren hierachter. Er verschenen ook wereldlijke liedboeken als het Antwerps Liedboek (1544), maar deze zijn ver in de minderheid. Als we naar de eeuwen daarvoor kijken, dan slaat de balans minder door in de richting van het geestelijke lied. Historieliedereren,

amoureuze klaagliederen ('Egidius waar bestu bleven?') en andere minnellyriek nemen dan een belangrijker plaats in.

Één factor in de liedproductie van de zestiende eeuw is nog niet genoemd: de Opstand, het begin van wat wij nu de Tachtigjarige oorlog noemen. Uit het midden van de opstandelingen onder leiding van Willem van Oranje verscheen het nu bekendste lied uit de zestiende eeuw: het Wilhelmus.

. . . WILHELMUS

Het Wilhelmus is een mooi voorbeeld van een zestiende-eeuws liedje dat in de twintigste eeuw nog wordt gezongen. Vlak na het ontstaan (tussen 1568 en 1572) wordt het Wilhelmus al genoemd als een populair lied: het wordt door de watergeuzen gezongen, maar ook door kinderen, in de stad, tijdens belegeringen etc. De oudste Nederlandstalige vindplaats is het *Geuzenliedboek* (1576-1577), een boekje waarin allerlei soorten geuzenliedjes die eerst op losse blaadjes waren verspreid, werden gebundeld tot een geschiedenis van de Nederlandse Opstand in liederen. Ook uit veel latere bronnen weten we dat het Wilhelmus veelvuldig gezongen werd. Daarnaast werd het gespeeld tijdens de jacht of als mars, en er werd zelfs op gedanst. Aan de verschillende optekeningen van de melodie door de eeuwen heen kunnen we de veranderingen volgen. Die werden in de loop van de negentiende eeuw zo groot dat de (half-vergeten) tekst nauwelijks meer op de melodie gezongen kon worden. Men zong bijvoorbeeld de eerste twee regels ('Wilhelmussie vahan Nassauwen, ben ik van duihuihuisen bloed') en vervolgde met een onzintekst als 'pom pom pom'. Met het ontstaan van het koninkrijk der Nederlanden (1815) en de eerste koning (Willem I) kwam er weer meer belangstelling voor het lied. Er werden voor de nieuwe 'Wilhelmus' en zijn opvolgers teksten geschreven op de melodie. Uiteindelijk werd de tekst van het oorspronkelijke lied opgezocht in het *Geuzenliedboek*. Voor de melodie koos men de optekening in de bundel *Nederlandtsche gedenckclanck* van de Veerse notaris Adriaan Valerius. Deze combinatie van tekst en melodie is in 1932 vastgelegd bij de bepaling van het Wilhelmus als de Nederlandse nationale hymne. Hiermee vormden wat eigenlijk de oudere tekst en melodie waren het 'nieuwe Wilhelmus'. Hoewel het Wilhelmus in de zin van onverbreekelijke eenheid van tekst en melodie de oudste natio-

De oude versie van het Geuzenliedboek uit ongeveer 1576 (Göttingen NSUB).

nale hymne ter wereld is, is het dus pas een jaar of zeventig als zodanig in gebruik.

Veel middeleeuwse liedjes is het zo vergaan: in de achttiende eeuw raakten ze in de vergetelheid en in de negentiende en twintigste eeuw zijn ze opnieuw, vanuit de middeleeuwse bronnen, opgenomen in alom bekende liedbundels. Zo staan bijvoorbeeld de liedjes 'Die winter is vergangen' en 'Nu zijt welkome' in bundels als *Het Nederlands volkslied* van Pollmann en Tiggers, het *Nederlandsch Volksliederenboek* etc. Een aantal liederen is via de mondelinge overdracht overgeleverd. Enkele, bijvoorbeeld 'ik stond op hoge bergen', zijn te vinden in de boekserie 'Onder de Groene Linde'. We weten niet precies om hoeveel liederen het gaat: vaak is het lastig vast te stellen of liederen tot dezelfde liedfamilie behoren. Eerste regels kunnen vervangen zijn, strofen kunnen gaan 'zwerven' en in een

ander lied belanden, er kunnen nieuwe strofen bij gedicht zijn en andere kunnen weggelaten of samengevoegd zijn.

Nu de vraag 'Welke liedjes zijn overgeleverd in middeleeuwse en zestiende-eeuwse bronnen?' beantwoord is, blijft er een andere vraag over: 'Hoeveel missen we nog?' Hierboven werd al duidelijk dat we uit diverse secundaire bronnen weten dat bepaalde liedjes bestaan moeten hebben. Maar er zijn meer methodes om dit vast te stellen. Als we kijken naar de drukken, dan is het tekenend dat van meer dan 40 procent van de boekjes of bladen uit het *Repertorium* slechts een enkel exemplaar is overgeleverd. Het had dus maar weinig gescheeld of we hadden deze boekjes niet gekend. Ook kunnen de wijsaanduidingen een goede indicatie geven. Als boven een liedje staat dat het gezongen moet worden op een bepaalde wijs en wij kunnen die wijs niet traceren,

dan is er ergens een liedje zoekgeraakt. In beschrijvingen als dagboeken, maar ook voorwoorden bij nieuwe liedboekjes, wordt regelmatig geklaagd over het laakbare gezang (door de jeugd) op straat etc. Wat zongen zij? Een heel enkele keer geeft de auteur een voorbeeld. Zo noemt Henricus Costerius, Pastoor van de Onze Lieve Vrouwekathedraal te Antwerpen, in zijn kerstliederenboekje met de titel *Oudt huysken van Bethlehem* (Antwerpen, Hieronimus Verdussen, 1590) een lied dat hij graag wil vervangen door liederen van eigen hand. Het gaat om het liedje

Joseph was een Timmerman
Hy dronck so geeren cervisiam [= soort gerstendrank of bier]
Hy en hadde geen pecuniam [= geld],
hy vercocht sijnen tunicam [= broek].

Costerius betoogt onder meer aan de hand van dit liedje dat het onjuist is om Jozef te beschimpen om zijn broek. Blijkbaar waren er liederen waarin gesteld werd dat de pasgeboren Jezus daarmee werd toegedekt. Inderdaad zijn de 'hosen van Jozef' een thema in de schilderkunst, maar uit de liederen uit de middeleeuwen kennen wij het niet.

We moeten concluderen dat we heel veel liedjes van toen niet kennen. Kennelijk worden liederen opgeschreven als ze nieuw zijn, als ze belangrijk zijn (historielied, loflied, geestelijk lied etc.), als ze opmerkelijk zijn (spotlied, blasfemisch lied etc.), maar niet als ze alom bekend en 'dagelijkse kost' zijn. Hinkelliedjes, weefliedjes en dergelijke zijn we niet of nauwelijks tegengekomen. Voor het muzikale behang van de zestiende eeuw zullen we het moeten doen met de blaadjes, de boekjes en handschriften die er zijn.